

HACI KƏRİM SANILININ ƏSƏRLƏRİNDƏ XALQ MƏİŞƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Yaxın keçmişimizlə bağlı «ağ səhifələri» yazmaq, adları həmin səhifələrlə bağlı tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılıqlarını dərin təhlil etmək və obyektiv şəkildə işıqlandırmaq üçün müasir şəraitdə geniş imkanlar açılmışdır. «Ağ ləkələr» adlanan həmin dövrlə bağlı tarixi şəxsiyyətlərlə tanış olduqda aydın olur ki, həqiqətən onlar heç vaxt vətənə və millətə xəyanət etməmiş, əksinə, milli şüurun və özünüdərkini oyanmasında mühüm rol oynamışlar. Elə onların faciəsi də buradan – bu millilikdən yaranmışdır. Dəhşətli və faciəli bir dövrün tarixini yaşayan ziyalılarımız, bilavasitə hədəfə çevrilərək, mənəvi-əxlaqi baxımdan sındırılaraq, totalitar rejimin məhbəsində məhbus edilərək məhvə məhkum olundular. Belə ki, 20-ci illərin ideya nəzəri əsasları Lenindən və onun ən yaxın silahdaşlarından gəlir. Hələ 1919-cu il sentyabrın 15-də Lenin M.Qorkiyə məktubunda «rus ziyalılarının bir qismini ziyalıçılıq, kapital nöqərləri adlandıraraq yazırdı ki, onlar özlərini millətin beyni hesab etsələr də, əslində beyin yox, ... nədirələr». Göründüyü kimi, bolşevik rəhbərinin sözləri bəd əməllərin, fitnəkarların və tarixi iftiralının əsasını qoyaraq o dövrün ziyalılarına düçar tutulmasına şərait yaratmışdı (3, 13). Məhz ilkin sovetləşmə ilə bağlı represiya olunmuş tarixi şəxsiyyətlərdən biri də haqqında danışacağımız şair-publisist Hacı Kərim Sanılıdır. O, sadə, səmimi kənd, köç, elat həyatının romantikasını, onun zəhmət və məşəqqətli dünyasını əsərlərində reallaşdıraraq poeziyamıza gətirən, yaradıcılığının etnoqrafik-folklorla bağlılığı, milli özünəməxsus koloriti, dil sadəliyi, təbiət təsvirlərindəki ustalığı ilə seçilən, aşıq şerinin təsiri ilə formalaşan bir ziyalı idi. Hacı Kərim uşaqlıqdan maldarların, əkinçilərin əməyi ilə yaxından tanış olaraq, onlara yeri gəldikcə kömək edərdi. Onun xalqın təsərrüfat məişətinə yaxınlığı gələcək əsərlərində etnoqrafik aspektdən öz əksini tapmışdır. N.K.Sanlı 1878-ci ildə Qazax mahalının Çaylı kəndində anadan olmuş, sonralar Dağkəsməndə ikiillik məktəbi bitirmiş, 1893-cü ildə Qori seminariyasına daxil olaraq oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Sanılı hələ çarizm dövründə ictimai-siyasi fəaliyyətini kəndlilərin hüququnun müdafiəsinə yönəldərək, yeniliyə və tərəqqiyə çağıran müxtəlif çıxışlarda iştirak edirdi. Bütün bunlara görə 1906-cı ildə o, həbs edilir. N.K.Sanlı, 1910-cu ilin iyununda Qafqaz Təhsil Dairəsi direktorunun icazəsi ilə Sankt-Peterburq müəllimlər institutunun nəzdində açılmış əl əməyi kursunu bitirdikdən sonra böyük cəhdlər göstərməsinə baxmayaraq, uzun müddət dərs demək ona müyəssər olmur. Nəhayət, 1915-ci ildə Sanılı Qafqaz seminariyasında müvəqqəti olaraq qrafik incəsənət müəlliminin köməkçisi təyin olunur. 1917-ci ildə hümmətçilərə qoşulan N.K.Sanlı 1918-ci ildə Qazax qəzasını idarə etməyə başlayır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra N.K.Sanlı iki il Qazax qəzasının xalq hakimi vəzifəsində çalışır və 1922-ci ilin mayında Bakıya gələrək, 1924-cü ilitn sonuna kimi Yeni Türk əlifba komitəsinin açdığı kurslarda dərs deyir. Müəllifin pedaqogika tarixinə böyük xidmətlərindən biri də yüksək keyfiyyətli dərsliklər yaratmaq sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərməsidir. Onun («Böyüklər üçün əlifba kitabı» 1924), («Türk əlifbası» 1927), («Üçüncü il» 1927) təkrar nəşrləri, (1929, 1930), («Türk əlifbası» 1930) və s. dərslikləri xalqın maariflənməsi işində müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur. N.K.Sanlının milli-əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva etməsi, onun yaradıcılığında öz müsbət əksini

tapmışdır. Düzdür son dərəcə mürəkkəb, ağır, ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçməsinə, ədəbi mühitə 40 yaşında gəlməsinə baxmayaraq, N.K.Sanlı etnoqrafik folkloru, klassik Azərbaycan və mütərəqqi dünya ədəbiyyatını özündə dərk edərək yeni spesifik ədəbi mühit yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Həyatın müxtəlif sahələrinə müraciət edən şairin daha çox sevdiyi və müvəffəq olduğu, ruhuna, poetik təbiətinə doğma olan bir mövzu vardı ki, bu da vətənə, kəndə olan məhəbbəti idi. Totalitar rejimin təkcə 1920-ci ilin mayından 1921-ci ilin əvvəlində 40 mindən çox adam güllələdiyi bir vaxtda, K.N.Sanlı 1922-ci ildə özünün «Muğan» şerini yazmışdı. Şerində «Şirvandan Gilana uzanmış Muğan» deyən şair vətəninin tarixi sərhədlərini müəyyən etmiş və parçalanmış Azərbaycan məfhumunu xalqımızın yaralı yeri olduğunu göstərmişdir. Buradan aydın olur ki, «Hüriyyət və istiqlal mücadiləsi öz qaynağını mifdən, əsatirdən və eposdan alsa da, tarixi-xronoloji zaman ardıcılığı baxımından daha çox «Gülüstən-Türkmənçay sülh müqavilələri» - Azərbaycanın parçalanması, zorla Rusiyaya və İrana birləşdirilməsi dövrü»ndən (5, 8) qaynaqlanaraq, sovet dövründə də ziyalı tənəkküründə davam etmişdir. Bu şerində «Kürün yaxasında igid türk elləri», «Azəri türkləri oyanmış, Muğan» (2, 17) kəlməsini deməklə türkcülük meylini daha bariz şəkildə bildirmişdir. N.K.Sanılının vətənə bağlılığı, milli qüruru «Təzə mahnı» şerində «söylədiyim Azərbaycan dilidir» deməsi onun əsl ziyalı, vətəndaş olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, şairi bəzi yazarlar, kəndə bağlı bir insan kimi xarakterizə edirlər. Təbii ki, hər zaman şairə ilham verən amillərdən biri də füsunkar təbiətin özüdür. Məhz N.K.Sanılının təbiətə bağlılığı, onun əsərlərində milli-əxlaqi dəyərlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda onun lirikası mövzu və problematika cəhətdən orijinal olmaqla yanaşı forma və məzmun poetikliyi baxımından da yeni emosional ifadə tərzinə uyğundur. Sanılı sadə dildə yazaraq, aşiq şerinin dərinliklərindən bəhrələnərək, xalq ruhuna uyğun üslub yaratmışdır. Bu baxımdan o, yabançı təsirlərə qapılmayaraq fars və ərəb kəlmələri ilə dolu qəliz, xalqın anlamadığı poeziya dilindən uzaq olmuş, öz əsərlərini yaradarkən dilimizin təmizliyini, saflığını, xəlqiliyini qorumağa çalışmış, romantika ilə yanaşı realizmə daha çox sadıq qalmışdır. Bütün bunlar elə bir dövrdə baş vermişdi ki, məhz həmin illər qorxulu və dəhşətli, faciəli, ağır illər idi. Ona görə də vətəni, el-obasını, kəndini sevən Sanılının xoş niyyətlərini, nəcib duyğularını düzgün anlama bilməyən ictimai ədəbi mühit, onu düşmən mövqeydən qiymətləndirməyə cəhd göstərirdilər. Məsələn, «söylədiyim Azərbaycan dilidir, mənim dərdiyim vətənin gülüdür» deyən müəllif bu fikirləri xoş məramla, səmimiyyətlə, vətən məhəbbəti ilə yazmasına baxmayaraq, burada mənfi sətiraltı mənalar axtaranlar, şairi ədəbi məhkəmələrdə ittiham etməyə cəhd göstərirdilər. Şairin etnoqrafik aspektdən bəzi mövzulara toxunması, onun xalq yaradıcılığına və el-oba ədəbi dünyagörüşünə bağlılığından irəli gəlirdi. Xalqına məhəbbət ruhunda yaşayan el şairi yaşadığı quruluşun reallıqdan, xalqın marağından uzaq olmasını xarakterizə etməyə cəhd göstərmişdir. Onun yazılarında spesifik, lokal mahiyyət kəsb edən bir neçə dialektik sözlər şairin formalaşdığı mühitin məhsulu idi. Milli hisslərlə yaşayan Hacı Kərim Azərbaycan xalqına «Ayıl sən də Azərbaycan işçisi, Yüz illərlə axdı qanın, içildi» deməklə dövrün tələbinə uyğun, iqtisadi inkişaf meylinin mövcudluğuna işarə etməklə, yəqin ki, yaşanan tarixin ağırlı-acılı olduğunu göstərməyə cəhd edirdi.

Yüz illərlə tariximə hicri, miladi qılıncların qan ağzı ilə yazılmadığını» deyimi tənəkküründə canlandıran müəllif, özünün narazı fikirlərini öz şerlərində tərənnüm etməyə cəhd göstərirdi. Onun 1924-cü ildə yazdığı «Kəndimiz» şerində «Nadanlıqdan azad olsa kəndimiz» deməsi mövcud qayda-qanunların artıq kənd həyatına yabanı təsir

göstərdiyini mənəli şəkildə izah edirdi. Şair fikrini davam etdirərək 1924-ci ildə «Bakı mahalı» şerində – «Kəndlərin bəzəyi Kürdür, çarıqdır, Onlar da yamaxlı, cırıq-cırıqdır, Adamlar həvəssiz, bədən arıqdır» – yazmaqla şair xalqın iqtisadi sosial durumunu mövcud qaydada idarə olunmasına mənfi şəkildə yanaşmasından irəli gəldiyini göstərməyə cəhd edirdi. Bütün fikirlərində improvizator kimi səciyyələnərək N.K.Sanlı dövrünün mürtəcə qadağalarını xalqın dili ilə yazılmasında görürdü. Etnik siyasi durumun bolşevizm pərdəsi altında beynəlmiləçilik xarakter daşdığı, elin milli adət-ənənəsini mühafizəkarlığın qalığı kimi xarakterizə edildiyi bir dövrdə şairin 1924-ci ildə çap etdirdiyi «Aran köçü» poeması onun daxilindən gələn xalqa məhəbbət rəmzi idi. Bildiyimiz kimi, ölkəmizin təbii-coğrafi şəraiti ərazidə maldarlığın, xüsusilə qoyunçuluğun yaranmasına və inkişafına xüsusi təsir göstərmiş və qədim dövrlərdə yaşayan qəbilələrin bu sahə ilə məşğul olmaları onların məişətində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Azərbaycanın qərb bölgələrində toplanan etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, bu tərəflərdə 4-5 min baş qoyunu olan onlarça varlı kəndlilər olmuş və 2-4 sürüsü olan kəndlilər isə daha çox idi (1, 221). Qeyd edək ki, qərb bölgəsində yayılan bozax qoyun cinsi qədim qoyun cinslərindən biri sayılır. Qərbi Azərbaycanda tarix boyu qoyunçuluq yüksək səviyyədə inkişaf etdiyindən bu təsərrüfat məişəti xalqın etnoqrafik adət-ənənəsinə öz təsirini göstərmişdir. Məhz bundan əxzlənən N.K.Sanlı özünün poemasında yaylaqdan enərək qışlağa getməsinə nəzm vasitəsilə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Poemanın «Qoyun yuyulma» bölməsində «Cumpuzlardan başladılar, Dərin yüyəd kəsdilər» fikri, şairin qoyunları yumaq düzəldilən su gölünü nəzərdə tutmasıdır. Ümumiyyətlə, sürünün yuyulması adətən dağ körü zamanı həyata keçirilirdi. «Öyləşib dalından, qoyunları uzladı, sürü bütün sığındı, sadırları yüyüldü, çirki töküldü» kimi bədii lövhələrdə şair bildirir ki, bir qoyunun dal ayaqlarını qaldırıb, qabaq ayaqları üstə (öyləşmək) suya oturmaqla bütün sürünü suya çağırmaqla (urlamaq), çayın o biri tayına keçirməklə (sığındı) bütünlüklə qoyunun yununa bələşmiş çirkin yuyulduğunu (sadırlandığını) şair elin füsunkar dili ilə təsvir edir. Yüyədicilərin (qoyun yuyanların) keçiləri və ala iti sonra şənliklə suya atdıqlarını biz poemada görürük. Poemanın maraqlı və ayrı-ayrılıqda müstəqil etnoqrafik dəyərə malik olan «Qırxım», «Köç tedarükü», «Nehrə», «Köç axşamı», «Atlar yəhərlənir», «Çoban», «Köç sürülür» kimi kiçik lövhələr, ardıcıl olaraq vahid bir düzüm xəttində məharətlə birləşdirilmişdir. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, qoyun bir qayda olaraq, iki dəfə: yaz qırxımı – sürülər yaylağa aparılmazdan əvvəl, payız qırxımı isə sürülər yaylaqdan qışlağa dönən vaxtı aparılırdı. N.K.Sanılının bəhs etdiyi «Qırxım» isə arana köç zamanına təsədüf etdiyindən «yapağı», yəni payız yununun qırxımı ilə əlaqədar idi. Əsərdə təsvir olunan qırxımı, alaçıqın yanına salınan keçənin (qəlibin) üstündə qırxılıqla qırxıldıqdan sonra yunun farmaşa basıldığı təsvir edilir. Burada sosial institut kimi xarakterizə edilən, yerli əhalinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan qarşılıqlı yardım formaları olan «damazlıq» haqqında məlumat verilir. Tavansız kəndinin ehtiyacı olanda və ya onun heyvanı itəndə, yaxud tələf olanda qohum-əqrəbə, kəndin nüfuzlu şəxsləri birləşib onun zərərini ödəyirdilər. Damazlıq ehtiyatla bəslənildiyindən, ona görə də el arasında deyilərdi: «Damazlığı yeyən tamarzı qalar». Təbii ki, bu el adətini dərinədən bilən şair «Qoyunsuza damazlıq, yetimlərə corablıq, dul-lar üçün çuvalıq, kasıblara papaqlıq» deməklə sosial institutun mahiyyətini açmışdır. Şair bu bölmədə quyuğun doğmasından, elqovanın gəlməsindən, sərdənin palçıq olmasından bəhs edərək köç tedarükünün görülməsini ardıcıl şəkildə yazaraq, artıq elin dağdan doyaraq, arana köçməsinə təsvir edir. N.K.Sanlı bölgədə köçün təşkilindəki müəyyən qanunauyğunluğu ardıcıl olaraq poemada göstərmişdir. Əsrlərcə sınaqdan çıxmış, təcrübəyə görə, adətən, köçün əvvəlində qoyun sürüsü, bir qədər sonra iri buy-

nuzlu mal-qara, ən axırda isə at ilxıları və barxana yüklənmiş yük heyvanları gedirdi (7, 81).

Etnoqrafik motivlərlə zəngin olan şeirlərin təhlili göstərir ki, N.K.Sanlı ədəbi poeziyanı elin yaratdığı spesifik xüsusiyyətlər əsasında yazırdı. Dövrün ictimai mühitində gərginlik onun yazmaq həvəsinə mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq o, xalqın milli düşüncə sevgisini özünə qaytarmaq istəyirdi. Daimi təqiblər burulğanında yaradıcı həvəsilə yaşayan şair Azərbaycan xalqına, torpağına bağlılığını öz şeirlərində tərənnüm edirdi. Şairin köç tədarükü zamanı «Satı, siçim hörüldü, Dükə yumaq çəkildi, Cəhrə, daraq söküldü, Buruqları yığdılar, Kələfləri boğdular» deməklə artıq el-obanın arana köçməsinin vədə yetirdiyini göstərir. Burada gil, sabun vasitəsilə insanların təknələrdə ətirlənib, geyinib tedarükünə hazırlanmasından yazır. Şair maddi mədəniyyət nümunəsi kimi xarakterizə etdiyi nehrə vasitəsilə «Çatmaları qurdular, Sicimləri burdular, Yığıntı çalxanıldı, Yağ dəriyə yayıldı» fikrini bildirməklə «Daha köcək dedilər» kəlməsilə artıq yaylağın bitməsinə işarə edir. Maraqlıdır ki, şair yaylaqda əhalinin özünəməxsus qəbirstanlığın olmasını qeyd edərək arana köçməmişdən əvvəl el-obanın alçaqdan ağı-bayatı deməsini təsvir edir.

Daha sonra çərşənbə axşamı Tir dağına qalxaraq böyükdən kiçiyə kimi, mal-qaranı bu dağın ətrafına dolandıraraq köç axşamına hazırlayırlar. Şair böyük-küçük münasibətini tənzimləyərək, sosial institut kimi xarakterizə edilən ağbirçək məsələsinə dərinlən bilən ahıl kimi «Nənə hərdən yoxlayır, Qaldırır sacı qoyur, Kömbələri (iki sac içində bişən çörək) yanmasın, Gəlinlər utanmasın» qafiyəsini yazır. Poemanın «Şəfəq qarışanda» bölməsində artıq mal-qarının sağlmasını «sağmağın elmi» kimi xarakterizə edərək doğramacın yeyilməsindən bəhs edir. «İpək, buzov imrənir, Hər yanda göyşük səsi, Alıqdandı (çullandı) öküz, kəl, Düşdü yola mal-qara», «Həstikdən (parça növü) sarı köbə, Əlcəkli çəpgən (paltar) üstdən, Qızıl pərək ortası (yaxası qızılı paltar), Katıbları tirmədək, Cötürgəsi bəzəkli, Qara sargı, gürgəli (xəncərin qımına çəkilən dərinin üstündəki bəzəklər)» deməklə şair köç tədarükündə olan insanların bəzənməsini etnoqrafik səpgidə canlandırır. Köçdə atların rolunu yüksək qiymətləndirərək N.K.Sanlı atların rənginə görə onların adlarını (qara, kürən, qızıl, boz, kəhər, göydəmir, durnaboğaz, maralgöz, alapaça, ağsəkili, doşan, tərəl, sracadil və s.) verməsi ilə poemanın etnoqrafik aspektdən araşdırılmasını bir daha zəruri edir. Bildiyimiz kimi qoyunçuluqda həlledici rol çobanlar oynamış, həqiqətdə də «sürü çobansız olmaz», «çobanı özündə olanın qoyunu dişi doğar» demişlər. N.K.Sanlı çobanın sürüdə oynadığı rolunu nəzərə alaraq ayrıca bir bölməni ona həsr etmişdir. Şair köç zamanı düşərgə salınmasından bəhs edərək ziyanlıq adətini yazarkən alışmanın (zərər çəkmiş hevanı adamlar arasında bölmək) sosial institut kimi xarakterizə edir. Bu mənada adət-ənənələr insanların həyat fəaliyyətinin tənzimində mühüm rol oynayaraq, əsrlər boyu etnik-milli tərbiyənin əsasını təşkil etdiyindən, onlar etik tarixi anlamda milli ümumbirliyi xarakterizə edən mühüm amillərdən biri kimi qəbul edilməlidir (4, 72). Lakin totalitar rejim bu məsələdə qanlı terrorlu yolunu seçərək 29 min azərbaycanlı ziyalını məhv etdi. Vaxtilə Ə.Nasir şairin yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə edərək yazırdı: «N.K.Sanlının «Aran köçü» poeması el ədəbiyyatının ən təbii bir ədəbiyyat olduğunu sübut etməzmi? Lakin bütün bunlara baxmayaraq, «Sapı özümüzdən olan baltalar» o cümlədən H.Sadiqi Hacı Kərim Sanılı hansı kəndin şairidir?» məqaləsində yazırdı: «...onun təsvir ilə idealizə etdiyi bu kəndliyə hər komsomol deyil, az-çox siyasi savadı olan hər oxucu qolçamaqdan başqa ad verməz» (6, 61). Təmiz ruhlu, təbiət şairi olan H.K.Sanlıya

«qolçamaq» ideologiyasının təbliğatçısı kimi xarakterizə edərək, onu bir neçə dəfə tutaraq həbs etmiş, daha sonra 1932-ci il iyunun 4-də istintaq zamanı döyə-döyə öldürmüşlər» (5, 145).

Beləliklə, etnoqrafik-folklorşünas şair olan H.K.Sanlı özünün milli-adət-ənənəsini qoruyub saxlayan, təşəkkül tapması qayğısına qalan, onların qədrini bilən, vahid bir millət övladı kimi mövcudluğunu qoruyub saxlamağa cəhd göstərsə də nəticədə qırmızı terrorun qurbanına çevrildi. Ona görə də tarixi həqiqəti gizlətmək bir növ qanunsuzluğun və özbaşnalığın qurbanı olmuş şəxslərin xatirəsinə hörmətsizlik kimi qiymətləndirilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., 1988.
2. Hacı Kərim Sanılı. Seçilmiş əsərlər. Bakı, 1993.
3. İsmayılzadə P.Ə. Şəxsiyyətə pərəstiş və onun Azərbaycanda təzahürü. «Elm» qəzeti, 13 iyun 2000-ci il.
4. İsmayılzadə P.Ə. «Konvensional qarşılıqlı yardım formaları haqqında». Şərqi aktual problemləri: tarix və müasirlik. Akademik Z.M.Bünyadovun 80 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. B., Nurlan, 2003.
5. Qasımlı C. Məhbüs tərcümeyi-halı. 13, 2003.
6. Qasımov C. «Bitməmiş istintaq». Bakı, 1992, Bakı Universiteti nəşriyyatı.
7. Vəliyev F.İ. «XIX əsrdə Azərbaycanın Qərb zonasında köç və köç yolları haqqında «Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq çeriyası), 1989, №2.

Ismailzade P.A.

ABOUT THE PROBLEMS OF ECONOMIC MODE OF LIFE IN HAJI KARIM SANILI'S NOVELS

S U M M A R Y

In the article it is spoken about the ethnographic worth in the works of intellectuals who were undergone to different kinds of punishment in repression period created by the totalitarian regime.

Haji Sanili who faced the the serious difficulties of life described bravely the national customs and traditions of our people in his poems and challenged to fight the red terrorism.

Just, Rrom this point of view it is necessary to research the poet's novels in ethnographic aspect.

Исмаилзаде П.А.

ВОПРОСЫ ХОЗЯЙСТВЕННОГО БЫТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯ Г.К.САНЫЛЫ

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются некоторые вопросы традиционного хозяйственно-го быта населения Азербайджана в XIX – нач. XX в.